

УДК 316.356.2(497.1)"1970/1980"(093.2)
316.662-055.2(497.1)"1970/1980"(093.2)
331.556.46-055.2(4-15)"1970/1980"(093.2)
DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2018.1.dob.81-100>
Оригинални научни рад
Примљен: 5. 7. 2017.
Прихваћен: 22. 12. 2017.

Ивана ДОБРИВОЈЕВИЋ ТОМИЋ
Институт за савремену историју
ivanadobrivojevic@hotmail.com

Напори југословенских власти на сексуалном просвећивању радница привремено настањених у западној Европи 70-их и почетком 80-их година 20. века*

Апстракт: Рад разматра половичне напоре власти да путем сексуалног просвећивања Југословенки привремено настањених у земљама западне Европе фаворизују жељено родитељство и смање број нежељених трудноћа и абортуса. Ове недовољно систематичне и координисане активности требало је, пре свега, да олакшају и побољшају положај мигранткиња у туђини, али и да, посредно, покушају да предупредe и утичу на специфичне социјалне проблеме у земљи проузроковане миграцијама. Рад је заснован на изворима из Архива Југославије и релевантној литератури.

Кључне речи: Југославија, раднице на привременом раду, еманципација, породица, контрацепција, нежељена трудноћа, абортус

Још пре Другог светског рата, југословенски простор је представљао подручје са кога се често одлазило. Релативна аграрна пренасељеност и вечита глад за земљом, нејака индустрија, а понекад и пустоловни дух представљали су само неке у низу мотива које су мигранте подстицали да се у потрази за бољом будућношћу отисну

* Чланак је резултат рада на пројекту *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: између демократије и диктатуре* (N° 177016) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

у земље западне Европе или чак преко океана.¹ Миграцијски токови су делимично прекинути ратом, али и поратном политиком југословенских власти. Преко границе се крајем 40-их и почетком 50-их илегално бежало, а партијски функционери су ове пребеге углавном карактерисали као издајство. Заокрет у спољној, а затим и унутрашњој политици, све веће миграције ка градовима, неодоговарајућа образовна структура радне снаге, посрнула економија, растућа незапосленост и животни стандард који није испуњавао очекивања великог броја Југословена утицали су на омекшавање, а затим и на потпуну либерализацију ставова о привременим миграцијама у економски развијене западноевропске земље. Више од милион људи, углавном неквалификованих радника из сеоских средина, током 60-их и 70-их година кренуло је „трбухом за крухом“, бирајући као одређиште пре свега СР Немачку, Аустрију, Француску и Швајцарску. Убрзани привредни развој ових земаља и њихова растућа потреба за неквалификованим радницима који се нису либили најтежих физичких послова ишли су на руку овим миграторним кретањима карактеристичним не само за Југославију већ и за остале неразвијене европске земље – Грчку, Шпанију, Португалију, Италију и Турску.² Период од 1963. до 1973. представљао је врхунац миграционог таласа. Половином 70-их миграторна кретања ка иностранству почела су нагло слабити. Наиме, до овог времена економије развијених западноевропских земаља апсорбовале су жељени број страних радника, па су њихове владе доносиле мере које су ишле за тим да прилив неквалификоване радне снаге ограниче или пак готово онемогуће.³

Највише се одлазило из Хрватске, Босне и Херцеговине и Србије, али су миграциона кретања постепено обухватила сва подручја Југославије. Власти су забринутно примећивале да је исељавање из неких региона достигало и „критичну тачку“, будући да су се на пе-

-
- 1 О миграцијама пре Другог светског рата више: Vesna Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države. Jugoslovensko iskustvo 1918–1941*, (Beograd: INIS, 2012); Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe. America, Emigrants and the State since the late 19th Century*, (Landham, Md.: Lexington, 2016); Predrag Marković, „Gastarbeiters as the factor of modernization in Serbia“, *Istorija XX veka* 2/2005, 145–146. О социолошким радовима који се тичу миграција видети: Silva Mežnarić, „Jugoslavenska sociologija (vanjskih) migracija. Pokušaj sistematizacije“, *Migracijske teme* 1/1985, 77–96.
 - 2 Ivana Dobrivojević, „U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje zapadne Evrope 1960–1977“, *Istorija XX veka* 2/2007, 89.
 - 3 Видети: Dobrivojević, „U potrazi za blagostanjem“, 97–98.

чалбу одлучивали искључиво мушкарци и жене у највиталнијем животном добу. Како је већина гастарбајтера потицала из аграрних подручја, долазак из руралне у урбану средину са другачијим начином живота, обичајима, понашањем и моралним начелима носио је са собом и мноштво промена на које се требало навићи. Оскудно образовање, непознавање језика, нове средине и начина живота у њој отежавали су интеграцију у нову заједницу.⁴ Половином 60-их година, недостатак исељеничких клубова је додатно компликовао ситуацију,⁵ јер су радници у слободно време били препуштени сами себи.⁶ Иако је Југославија са већином земаља миграције склопила међународне споразуме о запошљавању и социјалном осигурању који су, барем формално, садржали широк спектар права, повратне информације о стварном положају Југословена на привременом раду биле су парцијалне и спорадичне. Стамбени услови највећег броја ових радника били су тешки – живели су у баракама и блоковима, одвојени од становништва, без основних услова за задовољење својих потреба. Да би што више уштедели, многи су се оскудно хранили и прековремено радили, нарушавајући тако своје здравље и радну способност.⁷ Иако је југословенска штампа нашироко писала о могућностима добре зараде у земљама западне Европе,⁸ о свакодневици Југословена у иностранству није се могло много сазнати из новина. Наиме, сензационалистички текстови стварали су стереотипну слику о Југословенима описујући их као марљиве раднике и упорне штедише, који се свега одричу не би ли што више ушпарили.⁹

Иако југословенске власти нису постављале никакве законодавне препреке за запошљавање у иностранству, као што је то рецимо био случај у Шпанији,¹⁰ у почетку су се за одлазак на привремено рад опредељивали углавном мушкарци. Према статистичким

4 АЈ, 142/II-419, Привремено запошљавање у иностранству и жене (17. 11. 1972).

5 АЈ, КПР, III-а-1-е, Проблеми савремене економске емиграције, незаведено од 4. 11. 1965.

6 АЈ, КПР, III-а-1-е, Информација о сарадњи са Савезом аустријских синдиката о питањима и проблемима наших радника привремено запослених у Аустрији, незаведено, без датума (1967. година).

7 АЈ, 142/II-419, Привремено запошљавање у иностранству и жене (17. 11. 1972).

8 Видети: АЈ, КПР, III-а-1-е, Запошљавање грађана у иностранству, незаведено од 6. 2. 1965.

9 Vladimir Ivanović, *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji 1963-1973*, (Beograd: ISI, 2012), 308-309.

10 Исто, 313.

подацима, до 1961. године на овај вид одласка из земље се одлучило тек 3.612 жена. Десет година касније, њихов број је нарастао на 211.161. Темпо исељавања женске радне снаге био је нарочито изражен у периоду 1968–1971. када се у иностранству запослило 67,5% жена. Највише их је запослење нашло у СР Немачкој 58,04%. Аустрија (13,1%) и Француска (5,5%) биле су, поред Немачке, једине европске државе у којима је радио процентуално значајнији број Југословенки. Образовна структура ових радница била је изразито неповољна. Без основне школе (54,8%), и искуства у индустријском раду, Југословенке су представљале неквалификовану радну снагу која је приучавана за рад у фабрикама или је пак обављала помоћне радове у услужним делатностима. Анализа немачког министарства за рад и социјалну заштиту из године 1985. показала је да су Југословенке, за разлику од Југословена, веома мало напредовале. Тако је у мајстора, квалификоване раднице и предраднице напредовало свега 3,1% неквалификованих жена у поређењу са 9,2% мушкараца. Од приучених радница у виша звања напредовало је њих 4,6% (17,6% радника). После похађања кратких течајева, Југословенке су најчешће напредовале од неквалификованих у приучене раднице, (мушкарци 16,9%).¹¹

Међу запосленима, жене су представљале најмлађу и најрањивију групу, будући да је чак 45,5 % њих било узраста до 24 године. Будући да је велики део радника, према неким проценама чак 50%, до посла у иностранству долазио неорганизовано, дакле мимо програма Завода за запошљавање, евентуални „рад на црно“ је много теже погађао жену него мушкарца.¹² Пракса је показала да су веће фабрике осигуравале веће зараде, боље услове рада и бољу радно-правну заштиту, а да су се случајеви искориштавања радника и ускраћивања њихових права пре свега јављали код мањих послодаваца који су имали тек неколико запослених. Управо је женска радна снага у већем броју радила код таквих послодаваца, па су код њих били посебно наглашени проблеми ове врсте.¹³ Штавише, жене које су у СР Немачку дошле на основу спајања породице нису имале право на рад. „Истина је да власници хотела радо запошљавају жене из

11 Melita Švob, „Migracije jugoslavenskih žena“, *Migracijske teme* 6/1990, 8.

12 АЈ, 142/II- 419, Привремено запошљавање у иностранству и жене (17. 11. 1972).

13 АЈ, 142/II-419, Привремено запошљавање жена у иностранству и стварање увјета за њихово запошљавање у земљи гледано у оквирима опћег кретања становништва, запослености и запошљавања у СР Хрватској (октобар 1973).

Југославије. Нарочито оне које долазе без радне дозволе. Оне саме неће да траже заштиту, боје се. Газде то користе па им не плаћају ни по најнижој тарифи и захтевају да раде прековремено или на акорд“. Међутим, када би жена засновала радни однос, она је уживала сва права као и домаће раднице.¹⁴ Према споразуму о социјалном осигурању између Југославије и држава масовне миграције (СР Немачке и Аустрије), Југословенке су добиле, осим права на плаћено породилско одсуство и додатка на децу, и право да породилско одсуство проведу у домовини.¹⁵ Дешавало се међутим и да многи, услед непознавања језика, нису ни знали да имају право на бесплатну здравствену заштиту нити су знали како да је искористе.¹⁶ У случају непредвиђених проблема, радници на привременом раду су се могли обратити конзуларном особљу (у укупно 38 дипломатско-конзуларних (ДК) представништва) чији је број био недовољан.¹⁷ Изузетак је донекле представљала СР Немачка, пошто је у оквиру организације *Arbeiterwohlfahrt* радило 90 југословенских социјалних радника - саветодаваца из радног и социјалног законодавства и још 14 југословенских синдикалних активиста при немачком синдикату.¹⁸ Ипак, ни лица ангажована као социјални радници нису увек била и школована за тај посао, будући да је при њиховом запошљавању као најважнији критеријум узимано познавање језика.¹⁹ Да ли због недовољног познавања области планирања породице или услед nelaгоде, ни социјални радници ангажовани при *Arbeiterwohlfahrt* нису били

14 Ivanović, *Geburtstag pišeš normalno*, 315.

15 АЈ, 142/II-419, Радно-правна заштита радница у земљама имиграције и активности синдиката (1973).

16 АЈ, 142/II-A 808, Посета радне групе југословенским грађанима привремено запосленим у Савезној Републици Немачкој.

17 На око 4.000 радника долазио је један службеник. Друге земље емиграције попут Италије, Турске и Шпаније су имале разгранатију мрежу ДК представништва, па су на 1.500-1.800 радника на привременом раду имале једног конзуларног службеника. АЈ, 142/II-419, Привремено запошљавање жена у иностранству и стварање увјета за њихово запошљавање у земљи гледано у оквирима опћег кретања становништва, запослености и запошљавања у СР Хрватској (октобар 1973).

18 АЈ, 142/II-419, Радно-правна заштита радница у земљама имиграције и активности синдиката (1973).

19 АЈ, 142/II-A 808, Извештај радне групе Савезног савета за планирање породице која је боравила од 16. фебруара 1975. године до 28. фебруара 1975. у Немачкој.

превише вољни да светом помажу земљацима, већ су их упућивали у немачка саветовалишта.²⁰

*Лица на привременом раду у иностранству
према земљама где раде (1971)²¹*

<i>Држава</i>	<i>Укупно</i>	<i>Жене</i>	<i>Проценти</i>
Аустрија	82.957	27.580	13,1%
Француска	36.981	11.588	5,5%
СР Немачка	411.503	123.351	58,4%
Швајцарска	21.201	8.315	3,9%
Шведска	16.359	6.454	3,1%
Државе Бенелукса	7.358	2.685	1,3%
Остале европске земље	14.068	5.782	2,7%
САД	16.368	5.375	2, %
Аустралија	40.168	12.161	5,8%
Канада	13.579	4.727	2,2%
Остале ваневропске земље	4.114	900	0,4%
Непознато	7.251	2.243	1,1%
Укупно	671.908	211.161	100%
У процентима	100 %	31,4 %	

20 АЈ, 142/II-A 808, Извјештај о радној посјети националној организацији за планирање породице СР Њемачке Про Фамилиа, огранак у Минхену, обављеној у времену од 19-23. марта 1986. године.

21 АЈ, 142/II-419, Привремено запошљавање у иностранству и жене (17. 11. 1972). Године 1974. је на привременом раду у иностранству радило 1.035.000 Југословена, од чега у Немачкој 470.000, Аустрији 170.000, Француској 67.000, Швајцарској 32.000, Аустралији 100.000, Канади 45.000 и САД 35.000. АЈ, КПР, III-a-1-e, Програм мјера и акција за постепено враћање југославенских радника с рада из иноземства и њихово радно ангажирање у земљи, незаведено од маја 1976.

Усамљеност и раздвојеност од породице, жеља за емотивним везивањем, делимична еманципација и слабљење патријархалних назора понесених из домовине, утицали су да жене (и мушкарци) слободније ступају у сексуалне односе. Како се радило о веома младим и најчешће неударним женама, њихова су знања о полном животу, контрацепцији, нежељеној трудноћи и материнству била оскудна. Ослобађање женске сексуалности је међу југословенским радницама наилазило на подозрење и јавну осуду, па се отворено говорило да „ни једна нација не даје толико проститутки као Југословени“ као и да су Југословенке „најраскалашније“.²² Патријархални назори нису спречавали Југословене да улазе у пролазне авантуре са својим земљакињама и да, у случају непланиране трудноће, жене препуштају саме себи. У таквим околностима, Југословенке су се, ради абортуса, обично враћале у домовину, али су се неке од њих, бојећи се да ће постати мета оговарања, стиделе одласка на клинику. Стога је у Словенији уведена пракса да су жене могле, уместо у месту рођења, побачај несметано извршити и у Љубљани.²³ Било је и случајева чедоморства,²⁴ а социјални радник при југословенском ДК представништву у Штутгарту је чак тврдио да се „врло често налазе умрла новорођенчад по парковима, испод мостова и у кантама за отпатке за коју се касније испостави да су деца Југословенки“.²⁵ Непотпуни подаци о растућем броју ванбрачних трудноћа, као и о порасту броја захтева за абортус у време празника и годишњих одмора²⁶ подстакли су југословенске власти да активније почну да размишљају о потреби сексуалне едукације жена на привременом раду у иностранству. На овакву политику утицала је и иницијатива Међународне федерације за планирање родитељства - регион за Европу, у којој је Југославија била прилично активна, да се потпуније сагле-

22 АЈ, 142/II-A 808, Резиме дискусије о активности Савезног савјета за планирање породице на семинару за наше раднике активисте који раде у иностранству (Водице, јули 1973).

23 Исто.

24 Ivanović, *Geburtstag pišeš normalno*, 316.

25 АЈ, 142/II-A 832, Посета радне групе југословенским грађанима привремено запосленим у Савезној Републици Немачкој. Извештај (Билтен 21).

26 АЈ, 142/II-419, Утицај економске миграције на односе међу споловима, брак и планирање породице (октобар 1973).

дају нека питања у вези са проблемима планирања породице за раднике у иностранству.²⁷

У складу са Резолуцијом о планирању породице (1969), која је прокламовала да остваривање могућности родитеља да сами одређују број деце и размак између порођаја представља „једно од основних људских права“, које је требало остварити употребом заштитних средстава,²⁸ Конференција за друштвену активност жена Југославије и Савет за планирање породице су предузели активности како би осигурали да и свако рођено дете радница на привременом раду у иностранству буде жељено. Упознавање са савременим методама контрацепције требало је да пре свега да омогући женама да избегну нежељену трудноћу, сачува њихово здравље, али и спречи настајање бројних социјалих проблема, будући да су Југословенке нежељену децу давале на усвајање²⁹ или их остављале у домовини код сродника и старатеља.³⁰ Међутим, баш као и у Југославији,³¹ покушај сексуалног просвећивања и упознавања радника са савременим контрацепцијским методама био је несистематичан и површан, а акценат је стављен на жене. Напоре власти су додатно отежавале и осујећивале две важне чињенице. И док су живели у Југославији, кампања о методама планирања породице која је, током 60-их и 70-их година, спровођена преко саветовалишта у здравственим установама, предавања, летака и написа у штампи мимоишла је (будуће) гастарбајтере. Ефекти једне сличне здравствене кампање, овај пут „на даљину“, могли су бити још скромнији, тим пре што су власти распо-

27 АЈ, 142/II-A 808, Рад службе планирања породице за стране раднике у неколико европских земаља (септембар 1975).

28 АЈ, 142/II-342, Резолуција о планирању породице. - Иначе, 1966. године је одлучивање о броју деце и размаку између порођаја проглашено у Уједињеним нацијама за једно од основних људских права. Видети и: АЈ, 142/II-A 808, Рад службе планирања породице за стране раднике у неколико европских земаља (септембар 1975).

29 Ivanović, *Geburtstag pišeš normalno*, 317.

30 АЈ, 142/II-419, Проблеми из области социјалне заштите који настају одласком на привремени рад у иностранство. Видети: Marković, „Gastarbeiters as the factor of modernization in Serbia“, 156; Josip Anić, Andrina Pavlinić Wolf, „Problemi djece migranata“, *Migracijska teme* 1/1986, 43-59.

31 Видети: Ivana Dobrivojević, „Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945-1974“, *Istorija 20. veka* 2/2016, 83-98.

лагале тек фрагментарним и често недовољно провереним информацијама о личном животу Југословенки на привременом раду.³²

Покушавајући да дође до поузданијих и релевантнијих података о проблемима у сфери сексуалног и брачног живота, Савезни савет за планирање породице је децембра 1972. године саставио анкету намењену југословенским социјалним радницама који су били задужени за рад са радницама у иностранству. Постављена питања су имала циљ да утврде колико је тешко Југословенима у печалби да успоставе контакт са супротним полом, задовоље своје сексуалне потребе, добију савет о контрацепцији и дођу до заштитних средстава, нађу установу у којој ће извршити побачај и слично. Уз свако питање дата је скала могућих одговора, посебно за проблеме радника - мушкараца, посебно за проблеме жена.³³ Међутим, и тако прикупљени подаци били су посредни и делимично субјективни. Социјалним радницама су се махом обраћали људи скромног образовања који су слабо владали језиком земље домаћина, дакле они који су се најтеже прилагођавали и интегрисали у нову средину. Иако су информације сакупљене на овај начин биле делимично мањкаве, оцењено је да највећа вредност обе анкете лежи у чињеници да је велики број социјалних радника на поједина питања дао идентичне одговоре.

Анкета је показала да се, према искуству социјалних радника, Југословени на привременом раду у иностранству често суочавају са проблемима у браку, посебно у случајевима када је један партнер остао у земљи. Неверство као „чест“ проблем споменули су социјални радници за мушкарце у 64% одговора, а за жене у 73% својих одговора. Интересантно је да су социјални радници оценили да је неверство већи проблем од љубоморе, а разговори „са низом“ радника које је обавио др Павао Тренц, неуропсихијатар који је као стипендиста Светске здравствене организације обишао већину европских земаља у које се одлазило на рад, показали су да се неверство сматра неизбежном последицом дуге апстиненције и одвојеног живота. Запажања запослених у војвођанским судовима да су празници, када се гастарбајтери враћају у земљу ради одмора, уједно и време у коме се предаје највећи број захтева за развод брака, представљају инди-

32 АЈ, 142/II-419, Информација о састанку радне групе за организовање рада на планирању породице међу нашим радницама у иностранству која је одржана 17. новембра 1972. године у Загребу.

33 АЈ, 142/II-419, Анонимна анкета о проблемима планирања породице код наших радника на раду у иностранству (децембар 1972).

ректни показатељ брачних проблема са којима су се Југословени на привременом раду суочавали. Истраживања која је спровео др Павао Тренц показала су да је раздвојеност брачних партнера за последицу имала и другачија сексуална и емотивна очекивања. У складну са новим искуствима и новим партнерима са којима су били у пролазним везама у иностранству, мушкарци и жене су процењивали наново свог брачног партнера који је остао у земљи. Удаљавања су у оваквим ситуацијама била неизбежна, а карактеристична је изјава једне жене која је свој брачни живот сумирала речима: „Ја сам тек сада, када са њим по повратку поново легла у кревет схватила како ме је све те године искриштавао и понижавао“.³⁴

Пристигле из руралних крајева, неискусне и одгојене у складу са патријархалним назорима, младе Југословенке су се на емотивном плану тешко сналазиле. Самостални живот без строге контроле, изражене посебно у сеоским срединама, погодовао је отворенијем исказивању емоција и ослобађању сексуалности. Усамљеност, сексуална револуција у западној Европи, глорификовање љубави, а не само брака,³⁵ лагано су утирали пут промени перцепције о ванбрачном сексу. У бројним извештајима, домаће и иностране провинијенције, примећивано је да су југословенске раднице „склоне, заправо склоније од припадница других земаља (...) краткотрајним и неконтролисаним везама“.³⁶ Непознавање језика, локалних обичаја и навика, али и ограничено кретање, утицали су на Југословенке да за партнере углавном бирају земљаке. Међутим, делимична еманципација је узимала свој данак. Иако су се обрасци понашања у мушко-женским односима у новој средини делимично трансформисали, очекивања од везе остајала су често патријархална. Младе девојке биле су склоне да поверују да веза са мушкарцем може бити само трајна. У складу са традиционалним моделом, бригу о заједничкој уштеђевини, али и о планирању породице преузимао је мушкарац. После расанка, жена се, показују извештаји, налазила у далеко тежој ситуацији – нестанак уштеђевине је било немогуће доказати,

34 АЈ, 142/II-419, Утјецај економске миграције на односе међу спловима, брак и планирање породице (октобар 1973). - О промени односа између брачних партнера по повратку из иностранства видети и: Marković, „Gastarbeiters as the factor of modernization in Serbia“, 157-158.

35 Dagmar Herzog, *Sexuality in Europe. A Twentieth-Century History*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 107.

36 АЈ, 142/II-419, Утјецај економске миграције на односе међу спловима, брак и планирање породице (октобар 1973).

питање евентуалне ванбрачне трудноће је морала сама решавати, а партнера није имала за шта тужити. О исходима и распорострањености оваквих веза сведочила је горе поменута анкета. На основу своје праксе, 71% социјалних радника је одговорио да је број ванбрачних трудноћа „врло велик“, док је 80% њих истакло да је број побачаја „врло велик“ или „велик“.³⁷ Ванбрачна деца су за жену представљала велико оптерећење, а један број мајки се, било због немогућности да их самостално одгаја било због патријархалних норми, одлучивао да их да на усвојење. Интеграциона политика земаља миграције им је ишла на руку, па су се Југословенке, али и друге стране раднице, одлучивале за *incognito adoption*.³⁸ Међутим, и одлука да се изврши побачај стављала је жену пред проблеме. Абортуси су, до краја 60-их, били забрањени у већини европских земаља,³⁹ па су се Југословенке углавном враћале кући да би извршиле побачај или су се пак обраћале „трећеразреним али зато јевтиним абортерима у земљи где раде“.⁴⁰

Како би смањиле број нежељених трудноћа, а самим тим и обезбедиле већу ефикасност рада и предупредиле извесне социјалне проблеме, и надлежене институције у земљама домаћинима су се ангажовале на пољу едукације гастарбајтера о савременим методама планирања породице. Неке земље су покушале издати литературу на српскохрватском језику или су се пак обраћале југословенским амбасадама са молбом да им се одговарајућа литература пошаље, а у контрацепцијска саветовалишта су запошљаване особе које су говориле језик миграната. Најагилнија је била фармацеутска индустрија која је упустство за коришћење пилуле штампала на свим језицима којима су говорили гастарбајтери, па и на српскохрватском.⁴¹

Свесни да је делимично успешну едукативну кампању у иностранству било могуће водити само уз координисање активности са сродним инситутцијама земаља-домаћина, Савезни савет за пла-

37 Исто.

38 Ivanović, *Geburtstag pišeš normalno*, 316–317.

39 Побачаји су дозвољени у СССР-у 1955, Пољској, Бугарској и Мађарској 1956, Чехословачкој 1957, Великој Британији 1967, Француској 1974, Италији 1979. и Шпанији 1985. Herzog, *Sexuality in Europe*, 101, 159–160.

40 АЈ, 142/II–419, Утјецај економске миграције на односе међу споловима, брак и планирање породице (октобар 1973).

41 Исто; АЈ, 142/II–А 808. Видети и: АЈ, 142/II–А 808, Извјештај о радној посјети националној организацији за планирање породице СР Њемачке Про Фамилиа, огранак у Минхену, обављеној у времену од 19–23. марта 1986. године.

нирање породице је, током 1973. године, предузео низ корака који је требало да омогуће да се што је могуће више помогне гастарбајтерима. Не би ли прикупили неопходне информације и успоставили тешњу сарадњу, Вида Томшич се у име Савета обратила националним организацијама за планирање породице Аустрије, Западне Немачке, Француске, Шведске, Холандије, Швајцарске, Белгије и Данске. Замоливши их да одговоре на питања о могућностима планирања породице, служби за контрацепцију, саветовалиштима за односе међу половима и евентуалним могућностима за извршење абортуса, предложила је да се у Југославији организују билатерални сусрети у циљу размене мишљења и искустава.⁴² Већ у марту је дошло до састанка са представницима Шведске, Данске и Холандије,⁴³ док су састанци са представницима Западне Немачке и Швајцарске и Француске планирани за јуни, односно за септембар.⁴⁴

Осим билатералних контаката, Савет за планирање породице је настојао да преко новина које се штампају посебно за иностранство, попут *Новости*, илустрованог листа *Вус* и мариборског дневника *Вечер*, пласира поучне чланке из области планирања породице.⁴⁵ У кампању едукације гастарбајтера укључио се и југословенски Црвени крст. Основане су групе за ширење знања о здравом животу, за упознавање радника са опасностима од болести којима могу бити изложени за време рада у иностранству и давање информација из области сексуалног живота и планирања породице. Требало је да ове групе периодично обилазе земље у којима је живело највише Југословена.⁴⁶ Редован директан контакт између Југосло-

42 АЈ, 142/II-419, Писмо упућено националним организацијама за планирање породице Аустрије, Западне Немачке, Француске, Шведске, Холандије, Швајцарске, Белгије и Данске (фебруар 1973).

43 АЈ, 142/II-419, Забелешка о састанку Савезног савета за планирање породице и организација за планирање, сексуално образовање и проблеме миграната из Шведске, Данске и Холандије одржаног 27. и 28. марта 1973. у Београду.

44 АЈ, 142/II-419, Белешка са састанка Радне групе Савезног савета за планирање породице, за проблеме планирања породице међу нашим радницима у иностранству, одржаног 23. маја 1973. године у Загребу.

45 АЈ, 142/II-419, Информација о састанку радне групе за организовање рада на планирању породице међу нашим радницима у иностранству која је одржана 17. 11. 1972. у Загребу. Видети и: АЈ, 142/II-419, Забелешка са састанка Радне групе Савезног савета за проблеме планирања породице међу нашим радницима у иностранству који је одржан 2. марта 1973.

46 АЈ, 142/II-419, Забелешка о састанку Савезног савета за планирање породице и организација за планирање, сексуално образовање и проблеме миграната из Шведске, Данске и Холандије одржаног 27. и 28. марта 1973. у Београду.

вена на привременом раду и стручњака из области планирања породице требало је да омогући тек основана дописна служба. У свакој републици је тако ангажована једна здравствена установа која би обављала кореспонденцију са гастарбјатерима. Показало се, наиме, да Југословени, услед непознавања језика земље домаћина, нису били у могућности да затраже савет од локалних саветовалишта, као ни да дођу до средстава за контрацепцију. Илустративан је пример једног Југословена који је тражио од социјалног радника да му напише како да тражи презерватив у апотеци како би га могао купити.⁴⁷ Да би се овакве и сличне ситуације предупредиле, замишљено је да се радници на привременом раду писмима обраћају дописној служби са питањима из области планирања породице, сексуалног васпитања и односа међу половима. Одговоре је требало да дају еминентни стручњаци из одговарајућих области.⁴⁸ Испоставило се да је организирање дописних центара било добро замишљено, али не и довољно финансијски промишљено. На писма, која су највише пристизала у центре у Сарајеву и Загребу, одговарали су гинеколози у слободно време, а за пријем и отпрему писама, као и за вођење документације, требало је ангажовати нове раднике. Испоставило се тако да ниједна здравствена организација није имала финансијских средстава нити је буџетом предвидела овакву активност. Стога је одлучено да инситутције које су вршиле дописну службу са иностранством направе финансијски предрачун потенцијалних расхода и доставе их републичким координационим одборима за планирање породице и Савезном савету, који би, на основу ових предрачуна, затражио средства од Комитета СИВ-а за спољну миграцију.⁴⁹ На основу расположивих извора, немогуће је рећи да ли су и колика средства била издвојена за рад дописних служби. Међутим, сигурно је да и половином 1975. године новца за центре који су вршили кореспонденцију није било. Да ли због лоше организованости центара или због дужине трајања саме процедуре, писма гастарбајтера, барем на адре-

47 АЈ, 142/II-A 808, Резиме дискусије о активности Савезног савјета за планирање породице на семинару за наше раднике активисте који раде у иностранству (Водице, јули 1973).

48 АЈ, 142/II-419, Забелешка о састанку Савезног савета за планирање породице и организација за планирање, сексуално образовање и проблеме миграната из Шведске, Данске и Холандије одржаног 27. и 28. марта 1973. у Београду.

49 АЈ, 142/II-A 808, Забелешка са састанка Радне групе Савезног савета за планирање породице, за проблеме планирања породице за раднике у иностранству, одржаног 26. марта 1974. године.

су загребачког Института за заштиту мајке и детета, тј. надлежне институтције која је у Хрватској вршила дописну службу, све су ређе пристизала.⁵⁰

Посебан напор уложен је на припремање брошуре која би на разумљив и једноставан начин пружила основне информације о начинима избегавања нежељеног зачећа и заштити од полно преносивих болести. Међутим, мањак финансијских средства одвојених за едукативне капање у иностранству успоравао је просветне напоре Савезног савета за планирање породице.⁵¹ Стога су се чланови Савета обратили руководством двадесет југословенских банака са молбом да финансијски помогну издавање једне овакве брошуре. „Сматрамо да би Ваша сарадња“, писало је у овом циркуларном писму, „у виду материјалне помоћи (...) била један од доказа да се на наше људе у иностранству не мисли само као на извор новца, већ да постоји интерес за њихове животне судбине, за решавање проблема на које наилазе у иностранству, где често остају сами или у рукама људи без савести“.⁵² Према расположивим изворима, апелу се одазвала једино Љубљанска банка, која је прихватила да штампа брошуру у тиражу од 100.000 примерака.⁵³ Под насловом *Љубљанска банка вас саветује и помаже. И о Вама зависи срећа и здравље Ваше породице* појавила се брошура полурекламног карактера. У овој књижици су се тако, осим текстова који су објашњавали савремене методе планирања породице и списка здравствених установа које ће обављати кореспонденцију са мигрантима, нашле и адресе филијала банке у земљи и иностранству, као и приступница за лако отварање девизног рачуна. Брошура је дељена бесплатно, преко Завода за запошљавање, и требало је да буде саставни део информативног материјала који је уручиван сваком раднику или радници при одласку у иностранство, а достављена је и свим југословенским информативним центрима у западној Европи.⁵⁴

50 АЈ, 142/II-A 808, Писмо др Павао Тренца Невенки Петрић од 12. 6. 1975. године.

51 АЈ, 142/II-419, Забелешка са састанка Радне групе Савезног савета за проблеме планирања породице међу нашим радницима у иностранству који је одржан 2. марта 1973. Видети: АЈ, 142/II-419, Број 1060/74 од 12. 4. 1974.

52 АЈ, 142/II-419, Број 109 од 25. 10. 1972.

53 АЈ, 142/II-419, Забелешка са састанка Радне групе Савезног савета за проблеме планирања породице међу нашим радницима у иностранству који је одржан 2. марта 1973.

54 АЈ, 142/II-A 808, незаведено од 20. марта 1974.

Почев од 1974. године предузети су напори да се, кроз сарадњу са клубовима и удружењима југословенских грађана у иностранству, успостави директан контакт са радницама. Довољно финансијских средстава за организовање ових посета није било, па је помоћ добијена од Одељења за радну и политику становништва при Међународној организацији рада.⁵⁵ Представници Савета за планирање породице су организовали стручне групе, састављене од лекара и социјалних радника, које су посећивале Југословене у Аустрији, Белгији, Француској, Швајцарској, Шведској и СР Немачкој.⁵⁶ Према програму ових посета, одржано је низ сусрета, разговора и предавања посвећених планирању породице. Предавања су одржавана у клубовима, фабрикама и хајмовима – колективним становима радника на привременом раду.⁵⁷ Требало је, према замисли активиста Савета, радике информисати о контрацепцији, венеричним болестима, али и организацијама и институцијама у земљи и иностранству којима су се Југословени, у случају каквог проблема ове природе, могли обратити за савет и помоћ. Штавише, стручњацима који су упућивани у иностранство је сугерисано да морају бити спремни да одговарају и на питања која нису била уско везана за контрацепцију и планирање трудноће, већ су се тицала проблематике раздвојених породица, подизања и школовања деце и слично.⁵⁸ Осим практичног и образовног, предавања су имала и, условно речено, идеолошки део, будући да су третирала и југословенске друштвене ставове о планирању породице.⁵⁹ Југословени на привременом раду су на овим предавањима тражили савет као да спрече „честа полна оболења“, а ин-

55 АЈ, 142/II-A 808, Информација о састанку Радне групе Савезног савета за планирање породице за раднике у иностранству одржаног 18. септембра 1974. године. Видети и: АЈ, 142/II-A 832, Посета радне групе југословенским грађанима привремено запосленим у Савезној Републици Немачкој, Извештај (Билтен 21).

56 АЈ, 142/II-A 808, Платформа за разговоре представника Савета СК ССРНЈ за планирање породице Југославије са представницима удружења и клубова наших радника на привременом раду у иностранству на семинару који организује Координациони одбор СК ССРНЈ за југословенске раднике на раду у иностранству на Плитивицама од 27. до 30. јуна 1982. године.

57 АЈ, 142/II-A 808, Број 329/74 од 12. августа 1974. Видети и: Бр 014-767 од 16. априла 1974. године.

58 АЈ, 142/II-A 808, Забелешка са састанка Радне групе Савезног савета за планирање породице, за проблеме планирања породице за раднике у иностранству, одржаног 26. марта 1974. године.

59 Видети: Dobrivojević, „Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945-1974“, 83-98.

тересовало их је и да ли се услед „штетног дејства контрацептивних средстава рађају дефектна деца“. Испоставило се, међутим, да су и финансијске околности, а не само незнање и небрига, представља- ле један од узрока недовољног коришћења контрацептивних сред- става.⁶⁰

Упркос уложеном напору, донети и резултати ових посе- та били су ограничени и скромни. Превише ентузијазма за састан- ке ове врсте нису показивали ни службеници ДК представништа- ва, ни руководства клубова у иностранству, а ни сами Југословени на привременом раду.⁶¹ На стручна предавања лекара и социјалних радника, која су подразумевала и одговоре на појединачна питања и проблеме, једва је долазило по неколико радника.⁶² Као илустрати- ван пример (не)интересовања за овај вид просвећивања навешћемо предавање у Бечу, октобра 1979. године, на које је дошло свега седам Југословена.⁶³ Иако се дешавало и да, у случајевима веће посећено- сти, само предавање и едукативни филм прате непристојна добаци- вања и упадице,⁶⁴ у великом броју случајева овакви сусрети су по- примали облик неформалног разговора или пак бивали отказивани услед малог интересовања. Један од разлога слабе посећености тре- ба тражити и у чињеници „да је огроман проценат жена“ после рад- ног времена у матичној фабрици настављао да чисти просторије у

60 У СР Немачкој се средства за контрацепцију нису могла добити на рецепт, а њихова цена је била „прилично висока“. АЈ, 142/II-A 832, Посета радне групе југословенским грађанима привремено запосленим у Савезној Републици Немачкој. Извештај (Билтен 21).

61 АЈ, 142/II-A 808, Платформа за разговоре представника Савета СК ССРНЈ за пла- нирање породице Југославије са представницима удружења и клубова наших радника на привременом раду у иностранству на семинару који организује Координациони одбор СК ССРНЈ за југословенске раднике на раду у иностран- ству на Плитивицама од 27. до 30. јуна 1982. године.

62 АЈ, 142/II-A 808: Извештај радне групе Савезног савета за планирање породице која је боравила од 16. фебруара 1975 године до 28. фебруара 1975 у Њемачкој; Информација о сусретима и разговорима са југословенским грађанима на раду у Савезној Републици Немачкој, одржаних 2-3. децембра 1974. године; Исто; Извјештај о посјетама делегације КОНД опћинске конференције СЗДЛ Марибор наших радника на привременом раду у Аустрији (1979); Информација о сусре- тима и разговорима са југословенским грађанима на раду у Шведској и пред- ставницима разних организација и инситутција одржаних од 22. 11 – 6. 12. 1975.

63 АЈ, 142/II-A 808, Извјештај о посјетама делегације КОНД опћинске конферен- ције СЗДЛ Марибор наших радника на привременом раду у Аустрији (1979).

64 АЈ, 142/II-A 808, Извештај радне групе Савезног савета за планирање породице која је боравила од 16. фебруара 1975 године до 28. фебруара 1975. у Њемачкој.

разним установама и трговинама, не би ли додатно зарадио.⁶⁵ Други разлог, међутим, била је незаинтересованост. Није се радило о неинтересовању Југословена за питање планирања породице, већ је у питању била генерална индиферентност и према свим другим видовима информисања који су долазили из матице. Иако је оцењивано да су средином 70-их година, због нафтне кризе која је уздрмала западну Европу, били уплашени за своја радна места и усредсређени једино на зараду,⁶⁶ треба имати на уму да је до тог времена један део југословенских радника успео да се прилагоди животу и обичајима у новој средини, да се делимично еманципује и да почне све мање да размишља о повратку у домовину. Штавише, почетком 80-их година стасавала је и друга генерација Југословена у западној Европи. Образовани у државама домаћинима, они нису имали проблема са знањем језика, нити су били оптерећени патријархалним схватањима и моделима понашања донетим из некадашњег завичаја. О контрацепцији и репродуктивном здрављу су информације добијали као и њихови вршњаци – у школи, путем медија, од пријатеља или одговарајућих институција за планирање породица, попут немачке Про Фамилије. Показало се тако, баш као и у Југославији, да је едукативна кампања Савезног савета за планирање породице о предностима контрацепције и о штетности абортуса давала скромне резултате. Примера ради, 1985. у Немачкој, савет о планирању породице затражило је свега двоје Југословена, док је помоћ у решавању прекида нежељене трудноће затражило 50 Југословенки. Као и у домовини, већина жена је помоћ тражила прекасно како би изашле из већ насталих проблема. Иако је до половине 80-их абортус дозвољен у већини западноевропских земаља, настављена је пракса Југословенки да се нежељене трудноће „решавају“ у домовини, јер је поступак абортуса, у поређењу са СР Немачком, на пример, био далеко једноставнији, а и јевтинији.⁶⁷

65 АЈ, 142/II–А 808, Информација о сусретима и разговорима са југословенским грађанима на раду у Савезној Републици Немачкој, одржаних 2–3. децембра 1974. године.

66 АЈ, 142/II–А 808, Извјештај о обављеном путу у Савезној Републици Немачкој (14. 12. 1974).

67 АЈ, 142/II–А 808, Извјештај о радној посјети националној организацији за планирање породице СР Немачке Про Фамилиа, огранак у Минхену, обављеној у времену од 19–23. марта 1986. године. Видети и: АЈ, 142/II–А 832, Посета радне групе југословенским грађанима привремено запосленим у Савезној Републици Немачкој, Извјештај (Билтен 21).

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив Југославије: Социјалистички савез радног народа Југославије; Кабинет председника Југославије.

Литература

- Anić, Josip, Andrina Pavlinić Wolf. „Problemi djece migranata”. *Migracijska teme* 1/1986, 43–59.
- Dobrivojević, Ivana. „Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945–1974”. *Istorija 20. veka* 2/2016, 83–98.
- Dobrivojević, Ivana. „U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje zapadne Evrope 1960–1977”. *Istorija 20. veka* 2/2007, 89–100.
- Herzog, Dagmar. *Sexuality in Europe. A Twentieth-Century History*. Cambridge: Cambridge University Press 2011.
- Ivanović, Vladimir. *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji 1963–1973*. Beograd: ISI, 2012.
- Marković, Predrag. „Gastarbeiters as the factor of modernization in Serbia”. *Istorija 20. veka* 2/2005, 145–162.
- Mežnarić, Silva. „Jugoslavenska sociologija (vanjskih) migracija. Pokušaj sistematizacije”. *Migracijske teme*, 1/1985, 77–96.
- Švob, Melita. „Migracije jugoslavenskih žena”. *Migracijske teme* 6/1990, 3–11.

Summary

Ivana Dobrivojević Tomić

Efforts of Yugoslav Authorities to Sexually Educate Female Workers Temporarily Residing in Western Europe in the 1970s and early 1980s

Abstract: This paper deals with the partial efforts of the authorities to promote the desired parenting and reduce the number of unwanted pregnancies and abortions through the sexual education of Yugoslav women temporarily residing in the countries of Western Europe. These insufficiently systematic and coordinated activities were supposed, before all, to facilitate and improve the situation of migrant women abroad, but also, indirectly, to try to prevent and influence the specific social problems in the country caused by migration. This study is based on the sources of the Archives of Yugoslavia and relevant literature.

Key words: Yugoslavia, female workers temporarily working abroad, emancipation, family, contraception, unwanted pregnancy, abortion

In accordance with the Resolution on Family Planning (1969), which proclaimed that the right of parents to determine the number of children and the interval between births was one of the fundamental human rights and that it should be achieved by using contraception, the *Conference for Social Activity of Women* and the Family Planning Council took steps to ensure that every child born to a female worker temporarily working abroad was desired. To this end, a correspondence service was established for the Yugoslavs working in the Western European countries, a brochure on contraception and (un)wanted conception was published, while doctors and social workers held numerous lectures at clubs, factories and workers' hostels in the Federal Republic of Germany, Austria, Belgium, France, Switzerland and Sweden. Despite the endeavours, the results of these activities were modest. The efforts of the authorities were further hindered by the fact that these workers, even while living in Yugoslavia, missed a campaign on methods of family planning which, during the 1960s and 1970s, were carried out through counselling centres in health institutions, lectures, leaflets and prints in the press. The effects of

a similar healthcare campaign, this time “remote”, could have been even less far-reaching, since the authorities had only partial and often insufficiently confirmed information about the personal life of Yugoslav women on temporary work. Just like women in Yugoslavia, female workers temporarily working abroad rarely used contraception, and they saw abortion as the main “method” for “planning” the family.